

Ədəbi düşüncədə milli özünüdürk problemləri

M. F. Axundzadənin 100 ilə daxil məktəbçiliyi qazanmış Azərbaycan xalqı buna görə böyük hər milli özünüdürk prosesindən keçib. Zaman-zaman Azərbaycanın mərkəzindən keçərək milli özünüdürkənən yüksək seviyədən sonra da vətənpərvənliyi formalaşdırır. XXI əsrin ortalarından əvvələr ədəbi, bədii, mədəni fəaliyyət potensialı artaraq milli ideya vətənpərvənliyini təsdiq edir. Xalqın milli ideya ətrafında keçdiyi özünüdürk prosesini həm de ədəbi düşüncədə əksini tapır.

Timuçin ƏFƏNDİYEV,
Professor, Əməkdar elm xadimi

Qafqazda tam olaraq oturşmamışdı. Buna baxmayaraq, Z.Göyəlpin M.F.Axundzadəni ilk türkçüldən biri hesab etməsinin müyyəyen esasları vardı. Ona görə ki, o, altı komedyasi vo sadə türkçisi ilə xalqın özünü özüne tanıda bilmişdir. Z.Göyəlpin da onu ilk türkçüldən biri adlandırmakdan möhək kəməyalarının dilini nəzərdə tuturdur. Bu monada, M.F.Axundzadənin komediyaları xalqın milli içtimai səhərən formalaşmasının praktik şəkildə həyata keçirən ilk bədii mətn nümunələridir. Onun komediyaları comiyötün, sosial reallığını eks etdirirdi. Bu əsərlərin mövzusunu xalq həyatından götürdüyü kimi, obrazlar qaleyerası, tipləri, süjet xətləri, perso-

onlar na qodur xalqdan uzaq göstərilir, Hacı Nuru o qodur xalqa yaxındır. Onlar Hacı Nurunun xalqın tarixine aid yazdırıcı şeiri dinləmek belə istəmirlər. Dramaturq bunuluna demək istəyir ki, onlar doğma votonin noiniyi tarixini, həc qəzəbi belə dərk etmir və ya marqlanmışdır. Onların dünəncisə yalnız varlanmaq, pulunun üstüno pulsut gətirməkdir.

"Hekayəti-Müsəyî Jordan vo dorvis Məstəli şah" M.F.Axundzadənin comiyötü icrədən vo konarandın baxlığı, qayıtməldəndiridir, özüne tanıldıq osorlordan bideridir. Əgər birinci komedyasında yaşıdadı comiyötü yalnız icrədən baxıb təndiridə, bu defə Müsəyî Jordan obrazı ilə hem konarandın baxır, hem de Qorb comiyötü ilə müqayisə etmək imkanı qazanır. Əsərdəkə obrazlarının hər biri müyən bir funksiyaya malikdir və o funkisiyani həyata keçirir. Şəhərbəy yeniliyi, Müsəyî Jordan Avropani, Şəhərbəy, Şəhərəfən tipik Azərbaycan xanımını, Məstəli şah xanımların avamlığından istifade

yaradıcılığında xalqın milli hoyatı, yaşam torzı vo icimai münasibətləri eks etdirilir. Bu osorlarda comiyötün dərğindən, siyasi dərğindən çıxmazı üçün konsepsiylər irolu sürürlər. Hər seydon ovvol, comiyötü bütün ziddiyətləri ilə tosvir etməyi nail olur. Başqa sözə, Azərbaycan xalqı ilə dofo M.F.Axundzadə komediyalarında özünü gördü və dörtdi.

M.F.Axundzadənin komediyaları və əlifba islahatundakı milli toroqqı, özünlətimə dünəncisə nosr vo fəlsəfi yaradıcılığında, məqəllələrindən də davam etdirilir. Milli mənlik səhərən oyanması yolunda komedyia, teatr, bədii nosr, məqalo, fəlsəfi traktat onun üçün bir forma idi; osas mögsəd xalqın milli intibahə çatdırmaq, milli icimai şüurun formalaşdırmaq idi. Komediyalarındaki canlı xalq dənlişq dili, həyati olmuş kimi göstərmək tendensiyası sonrakı yaradıcılığın da bədii nəsriyindən və "Komalüddövlə məktubları"nda daha da dirənligir. Görkəmi alım Yaşar Qarayev M.F.Axundzadə yaradıcılığında milli mənlik şü-

MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDZADƏ

M.F.Axundzadə yaradıcılığının xalq üçün on emohiyəti faktorlarından biri və on başlıcası, fikrimiz, mili icimai səhərən formalaşmasında oynadığı misiləz roludur. Avropana XVIII əsrin ortalarında baş verən icimai-siyasi özünüdürk prosesləri milli adəbi düşündəcə onun yaradıcılığı ilə böyük inkişaf yolu keçir. M.F.Axundzadə özüne yənidən baxmağın, ətrafında baş verən hadisələri dəyərləndirməyin. Sərgədə geriliyin sebəblərinin xartməyin yollarını arayan və yaradıcılığında ifadə edən ilə fikr adamlarından. Əslində, yaradıcılığın şeirlər başlangıç böyük mütəfakkirin komedyia janrına, güllüşa müraciət etməsinin bir sebəbi də bu idi. Maarifçilik ideyasının paradigmaları xalqın milli mənliklətiň əzizliliyinə qızılqarxa və onu dərkətən prosesindən keçirən şərtləndiridə. Komediyaları tekeş yəquluya dramaturgiyaya, dramaturgiyasiñda isə məhəz komedyia janrına müraciət etməsinin əsas nədəni də bu jańda milli özüñüdürkətənən dəha təz bər vermesi və effektivliyi id. Cənubi Yalnız Güllüősənən manaviyyatının dörün qatırlarına enmək, onu özüne tanıtmaq olar. "Yüksek müdrik, varlığın qanunları ilə həyat hadisələri arasındakı daimi ziddiyətləri dəğən" (V.Q.Belinksi) məzhduları M.F.Axundzadə komediyalarında konkret bir zamanın vo mökan daxiliyinə möhtümliyənən obyekti etməkə tökcə insanın iztirabdan xilas etmər, hem də ona özüne konarandın baxmağı və özüñüdürkətəni öyrədir. Bu proses hər bir komedyasında forqlı yollar, süjet xətləri və hadisələri izlənilir. Teatrşunas Cəfər Cəfərov M.F.Axundzadə dramaturgiyasiñn həyatı öksətdirməsən ulusunun milli özüñüdürkətəməyə hesablaşdırılmış nozorda tətərəyazdır: "Axundov dramaturgiyası comiyötün həyatını böyük əks etdirir, müyyəyen konkret tarixi icimai şəraitdən ulusun münasibətləri haqqında dölgün təsvirinə yaradır. Komediyalar demək olar ki, milli həyatımızın ensiklopediyasıdır". M.F.Axundzadə komediyalarını möhəz bu kontekstdə töhfələrənən doğru-düzgün noticuya golmok mümkündür.

M.F.Axundzadə ilk komedyasını "Molla İbrahimilə kimyager"da Azərbaycan comiyötüni özüne yənidən baxmağa vadar edir. Comiyötün güya yuxsık tabaqası həsab olunan adamları tonçlaşdırır; onları xalq, voton döndürür, voton atanışının no olduğunu belə dərk etmirlər. M.F.Axundzadə bu obrazları qarşı şair Hacı Nurunu qoyur;

edərək adı hesabına varlanan möşhur bir fırıldاقını tomsıl edən bu obrazlar mövcud comiyötün sətununu təşkil edir. Bütövlükde isə, dramaturq ilk dəfə obrazı döbdə dünəncidən Şərq-Qərb diskursunu ortaya atır və bu diskurda Qerb özündərəkne üstünlük verir.

"Hacı Qara" komedyasında icimai ideallar, siyasi mesajlar XIX əsr Azərbaycan həyatının iqtisadi, siyasi, mədəni vəziyyətinə tipik sərətdən eks etdirir. Məsələ heç de həyat həqiqiyinən burada dəha əhatəli vo bədii cəhədən zənginliklə verilməsindən deyildi, hem de obrazların, xarakterlərin özüñüdürkəndən və özüñü tanımışında dolanışığçı olması, bəyərlərin evlenmək üçün pul tapa bilməsənən səbəbindən sorədi o təyina qazaq mal dälincə getmisi, gələrkən tutulmaları və həsənlər kömək konfliktinən əsasını təşkil edir. Dramaturq yaltaqlığın, xəsisiliyin, tamahkarlığın, qorxaqığının, pulsuzluğun, xudibinliyin, quldurluq və soyğunluğun mənzərsorunu göstərir. Komedyada müəllif icimai münasibətlərə və idarəetmə sistemini də koskin satır atışına tutur. Dərada naçınçələr obrazının ikili xarakteri açılır. Onun xarakteri yasovalar, qarovalılar, yuqışalarla münasibətədə bir dəyin olur. Tuğ kondilindən bərənin dəstəqəxamına apanlarkən Hacı Qaraya dediyi sözlər qarşım idarəsənən bütün məhiyyətiortaya qoyur: "A ki, sən görək könlin şad olub, üzün güləməsin ki, bizi nəhaq yero müsibətə salıd, kin bilsin, indi sılistəndə havaxı qurataracaq! Ursus səlisli bəs ilə qurtarmaz. Taxilimizi kim yığacaq, xırmanımızı kim döyəcək? Ax, ax!" Burada M.F.Axundzadə yumorу dorindəndir, icimai münasibətlərinə səsli qarşılıqlı qarışdır, sətərisi koskın vo icimai olmaqla faciəvilliklə birşər. Kicik bir sohv noticəsinə kondilinən bəs ilə həbsət yatmasına bı şokilde ifadə etməsi şüra torpor, ona istiqamət verir.

M.F.Axundzadən altı komedyaya runu yüksək qiymətləndirərək yazar: "Azərbaycan xalqının milli "mən"lik və istiqalə səhərən tarixində Mirzə Fətəli Axundzadə ayrıra bir məhələ təşkil edir. Pəşəkar milli icam sononin, realist bədii nəsrin, demokratik fəlsəfi vo estetik fikrin, illə obrazın inqilabının, ümumiyyəti, monovi madoniyyətinin bütün sahələrində "yenidən vörə" banisi olan Axundzadənin zəngin və çoxcohdı yaradıcılığın lokal milli çərçivələri aşib keçir, türk, əslan xalqları məqyasında ümumşor vo ümuməsbir bir tarixi monə vo əhəmiyyətli kasib edir".

M.F.Axundzadənin milli özüñüdürkəni ham Şərq, ham de məhəlli kontekstdə gedir. Əgər komedyalarında məhəlli arenada, yəni milli müstəvədindən özüñüdürkəməsənən qoysura, "Aladanmış kovakib" və "Komalüddövlə məktubları"nda dəha geniñ müstəvəye çıxır, məqəllələrində iso ümumiyyəti, azadlığın, demokratianın özüñüdürkənin mahiyətini vəsait vurur. Mosololəri bozən maařifçilik, bozən icam, bozən tanqidi realizm, bozən iso siyasi maařifçilik baxımdan qoyur vo onu həll etməyə çalışır. Əsərlərinə maařifçilik, məktəb, tohsil, yəni olıba, mövhümətdən azad olma, şaxsiyyət azadlığı, despotizmə mübarizə, yəni idarəetmə mexanizminin iş düşməsi vo s. özüñüdürkənin müxtəlif formə vo əsərlərinə ohato edir. Hor bir osorlarda mövcud comiyötün monavi-əxlaqi dayarlarını təsvir edir vo icimai yaralara toxunurdu. İcimai süur intibahı onun osorluların ana xəttinə təşkil etməklə, bədii vo elmi dünəncəmizi golocygo droğ yonlondırma yoluñtu.

M.F.Axundzadə hələ komedyalarında bu cür icimai yaralara bozılaları güllüş vasitəsilə həll etməyə çalışmışdır. "Sorguzostı-vazırı-xani-Lunkorjan" komedyasında Lunkorjan xanının vozırı və xanın simasında ölkənin düzgün idarə olunmadığının, bütün Şəqərəlmənin gerililiklərinən səbəbindən axardır. "Aladanmış kovakib" povestində isə bu mosololər

Böyük türkű vo türkçülük nezəriyəsinin banisi Z.Göyəlpin M.F.Axundzadəni illər türkçüldən hesab etməsinən ola bilməyən, bir yanlışlı olsun. Bunu ona görə deyil, kimi, M.F.Axundzadə dövründə hələ türkçülük o qodur inkişaf etmədiyi kimi, milişləşmə prosesi de-

yenidən qayıdır. Yaxçı burada xalq tələyi və hakimiyət problemini qeyrəv və bir qrup insanın xalqı necə idarə etdiyini, bu təfəkkürlə xalqın ictimai, iqtsadı, monovii inkişafının mümkünsüzlüyüնü ışarə vururdu. Şah Abbas və onun voziləri xalqın dördləri ilə maraqlaşmanın yəhənə gərə vo xaldan uzaq düşün bish üsulüdərənən başında durmuşlar. Onlar ali dövlət xadimlərinin comiyiyotdudur. Onların bütün siması, idarəetmə yönündəki bacarıqlıqları, idarəetmədə eesənləri qanunsuzluq, cozaqsızlıq sindromu tok bir hadisəye münasibətə qırırdı. Şah Abbasın hakimiyəti dörvən günləri xoş keçən vozilərlərən məsloholərlərindən özünüükərənlərini ortaya çıxır. Mülliətlər onların tipik karakterlərini ümumişdirərlər, odəlatlılıqla, qanunsuzluq, despotizm və özbaşınaqliq, kimi keyfiyyətlərini üzərə çıxarı. Baş vozir Mirkə Möhsünən sayısında ölkədə rüvatxorluq, qanunsuzluq, özbaşınlaq baş alıb deyir. Xalqın ağrı voziyəti, ölkənin iqtsadı cohetəndə geri qalmaşı onu qeytigən düssündürmər, ulduzların toqquşması nəticəsində sahnə başına bir iş gölcəyinə inanır. Şahın uzaqşorən voziri həsab

davam edir. Bu zaman artıq müəyyən dövr keçmiş, onun comiyiyotu başlığında dorlinşəmo bəş vermişdi. Komediyalarda vo "Aladdin kavakib" asorində, monovii inkişafının mümkünsüzlüyüնü ışarə vurur. Şah Abbas vo onun voziləri xalqın dördləri ilə maraqlaşmanın yəhənə gərə vo xaldan uzaq düşün bish üsulüdərənən başında durmuşlar. Onlar ali dövlət xadimlərinin comiyiyotdudur. Onların bütün siması, idarəetmə yönündəki bacarıqlıqları, idarəetmədə eesənləri qanunsuzluq, cozaqsızlıq sindromu tok bir hadisəye münasibətə qırırdı. Şah Abbasın hakimiyəti dörvən günləri xoş keçən vozilərlərən məsloholərlərindən özünüükərənlərini ortaya çıxır. Mülliətlər onların tipik karakterlərini ümumişdirərlər, odəlatlılıqla, qanunsuzluq, despotizm və özbaşınaqliq, kimi keyfiyyətlərini üzərə çıxarı. Baş vozir Mirkə Möhsünən sayısında ölkədə rüvatxorluq, qanunsuzluq, özbaşınlaq baş alıb deyir. Xalqın ağrı voziyəti, ölkənin iqtsadı cohetəndə geri qalmaşı onu qeytigən düssündürmər, ulduzların toqquşması nəticəsində sahnə başına bir iş gölcəyinə inanır. Şahın uzaqşorən voziri həsab

dən", "yaxşı xörök yeməkdən", "axmaq şairlərinə onu işad aldatmasi ilə torifləmosindən" vo sair. Həmi şaha yaltaqlanı vo şah da bu yaltaqları ijanır. "Despot zülməninən tosisi ilə vo iləmə fəaliyyətin zoru" notisində İrandə xalqın düşdüyü acinacınaq vəzivətə yərab; yollar xarab olub, her yerdə ağırlıq kaşib camatın üzərindərdir, vergi yığan memurlar xalqı hər addımıda "İsgonçoyo qırıcırlar". Onlarla töbötörlərində insanları olna şəxsləri çəkib alımacı xarakteri vardır, vəlidlər vəziyyətə qəbul olundu, qələmərələr qapıda qalmaq, emirə qəbul olundu, qoşmaq və düşündürmər, ulduzların toqquşması nəticəsində sahnə başına bir iş gölcəyinə inanır. Şahın uzaqşorən voziri həsab

düşəmisi tonqid edən Cəlalüddövəlo onun toriflədiyi Avropanın da nōşanlardan xali olsadığına işara vurur: "Bizim padşahımız despot issa do, Allah'a şükr, geno özümüzdəndən, Allah'a şükr ki, biz sizin kimi bigano millötün olunda girifir olmamışq. Külli-cəhənəyanı molundur ki, inglis Hindistan olahisi ilə no qism roftar edir? Məğər sivilizasyon tapan inglis və qoovanın sahibi inglis, Hindistan əhlilə despotdan yaxşı müüməli elçiyi? Olara nisbet min mərtəbə genə despofta rohmət".

M.F.Axundzadənin özüntütənəmə, milli özüntüdərkən konsepsiyasına fəsli, etibarlı möqalalarında rast golur. "Hökimiyyəti Yuma cavab", "Molla Əliqorbo mübahisə", "Yek kolmo" haqqında, "Fehristi-kitab", "Nəzm vo nos haqqında" vo sair kimi onlara məqaləsində, mökubularla kühnə camiyötün yaralarını açıb göstirməklə yaşı, yenİ comiyiyotun quruculuq yollarını, kühnə comiyiyöti yesili işli avoz etməyin mümkünülüyünü arayır. "Məlkum xanla söhbtöldöru sualların yozumu vo tosfatlı" osorində Asiyyədəlmlərin gəniş yayılmasının sobabınızı arasdırır. Azorbaycan ictimai fikrində ilk dəfa

YARADICILIĞINDA MİLLİ İNTİBAH İDEYALARI

olunmasına baxmayaraq, dayerli məsləhətlər vərə bilir. Səhər məsləhətində yalnız gördüyü işlərdən dərin, ona yaltaqları və sonda "amma kəvəkinin müqabilindən tödürü göstərməyə olbər acızm", - deyə hec bir işlər göstərir. "Dövləti-aliyyənin xadamatında ixlas və hünər ilə sox aşgərdən" sərən Zaman xan da özünə ağıllı, tödürüb, uzaqşorən bir sərkərdəs hesab edir. Baş nazırın yaxın qohumun və "desti-pervəndə" malihiyə nazırı Mirzə Yəhəya da dövlətin on adı qanunlarına emal etmir. M.F.Axundzadə bunulna xalqı rohborlıklı dən dövlət adamlarının üslü-idarəsinə böyük ustalıqla ifsə edir.

M.F.Axundzadə Yusif Sərrac obrazu ilə xalqa xidəmt, onu özüño tənqidir, toraqçıya qəzəbiyi, kimi keyfiyyətləri göstərmək istəmirdi. Yusif Sərrac taxta çıxarkən xalqı talib çapmaları, nəhaq iş tutmaları, şoxsi mənafələrə üçün çalışımların barədə dorhal viliyat həkimlərinə tələq göndərdir. Vilayətlərdəki voziyəti öyrənmək və ona doğu matlumatlar gətirmək üçün inanıdı adamlarla iş görür. Həkimlik vozifəsinə dövlət işlərindən yaxşı baş çıxaran insanların təyin edir. Dövlətə xalq və hec bir xeyr vərmediyliklər üçün müəccim væzifəsini bərəfəldiklər lağıv edir. Ruhanilar törfindən xalqın boynuna yüksəlmış xünsə, zəkat, imam mali, pəyandəz vo s. kimi dini vərgiləri lağıv edir, məhkəmə işləri dəndən aylırb dövlət törfindən təyin olunmuş soxşərə tapşırılır. Ümumiyyətə, ölkə həyətində keçirdiyi ictimai-siyasi islahatlar xalqın özünü tamamsına və toraqşinosına imkan verir. Lakin Yusif Sərracın bütün ideyələri başa çatır, yərmiş qalır, bu na vaxt vo imkan kalmır, cümlə ulduzların imkan verdiyi qədar taxtadı outurmusdu. M.F.Axundzadə bunulna comiyiyati inqilab yolu ilə deyil, islahat yolu ilə inkişaf etdirməyin yollarını aramayı düşündür. Yusif Sərracın həyata keçirməsi ideyələrinin şöfəli, ictimai-siyasi axtarışları "Kəlalüddövəlo mökubuları"nda

monasını, mülli özüntüdərkən yoldaşa-faaliyyətinən yaxşı şəkildə ifadə edir. Bu cohetən "Kəlalüddövəlo mökubuları" əsəri xalqın, millatın özünü dərk etmisi baxımdan yəni bir mərhələdir. "Əl vərdüruq məsələlərinən hamisində qan qoxusu", (Cəlil Məmmədquluzadə) gołą M.F.Axundzadə bu əsərində milli, ictimai özüntüdərkən sürətunu ictimai-siyasi istiqaməti yönöldür. M.F.Axundzadə özünən ovvəli orsorlərindən maařfə programından bir az da irələ gedərək comiyiyati yenileşdirmək və deyşidirmək üçün yəni ideyələri sıralıvur. "Heyf sona, ey İran, hanı bə dövlət, hanı bə səvəkot, hanı bə sadadot", - deyə hayocan signalı verən Kəlalüddövəlo İrandə gərüklikləndən dehəstə gelir. Onun burada işlətdiyi fikirlər yəni bir inkişaf etmiş comiyiyotun konturlarını müyyənolusdır. "Sənin tarqın xarabidir vo ahhin nadandır vo sivilizasiyon-cəhəndən bibəxərdir vo azadiyəndən möhrundur vo padşahın despoit zülmünən tosiri vo uləmə fanatizminən zuşun zəfər vo nəvənəliyinən bəş olub-dur vo sonin qabiliyyətini künd edibdir vo gəhəri-qəlini pastlaşdırıb..."

M.F.Axundzadə burada işlətdiyi "despot", "sivilizasiyon", "fanatik" terminlərinin ilik dəfə olaraq manasını açır. Bu açılımlardan görünür ki, çağdaş comiyiyati nəca olması barədə aydın bir tövüsəvər malikdir. Məsləhə, despot onun fikrincə, ibarətdir bər padşəhdən ki, "öz" emalında hec bir qanuna müttəməssik vo müqayyad olmaya vo xalqın mal vo canına bihəddi inhisar tosilüti ilə vo himişə öz həvəyi-nəfsilərə rəfər edə vo xalq onun toh-təltəməntən obidə-dəni vo roəlit olub azadıyyat vo bəsəriyyət hiiqəndən bılıkçıyyət möhrəmə"lər. Şərqədə despotizm həmkən sürür; cohtayı qədər vo borborlər xordur, xalq "nalo və oğlan" ilə günlörləri başa vurur, "heç kəs onların dənəndə yetişdir", padşahın "dünəninin proqresindən xobori xordur", onlar qəfqidlər vo padşahlıq onlar üçün yalnız "yaxşı libas geymək-

ki ideyəsına düzülişələr dir, mütləqiyət zülmünən yaxnın geniş xalq külətiyönlərinin birge soyi ilə aradan qaldırılacağına inamı ifadə edir. Xalq despot zülmünən tosırindən "məzəhbin püç qəsaqindan" notisindən ayrımaq lazımlıdır. Comiyoti hərəkətə qətirmək, despot qüvvələrə qara qardaş mürəbbəzə oznı yaratmaq üçün aqapı vəzifəsindən işləyər. "Heyf sona, ey İran, hanı bə dövlət, hanı bə səvəkot, hanı bə sadadot", - deyə hayocan signalı verən Kəlalüddövəlo İrandə gərüklikləndən dehəstə gelir. Onun burada işlətdiyi fikirlər yəni bir inkişaf etmiş comiyiyotun konturlarını müyyənolusdır. "Sənin tarqın xarabidir vo ahhin nadandır vo sivilizasiyon-cəhəndən bibəxərdir vo azadiyəndən möhrundur vo padşahın despoit zülmünən tosiri vo uləmə fanatizminən zuşun zəfər vo nəvənəliyinən bəş olub-dur vo sonin qabiliyyətini künd edibdir vo gəhəri-qəlini pastlaşdırıb..."

M.F.Axundzadə burada işlətdiyi fikirlər ilə irələrini dəvət edir. Bu işə dəmək idi ki, o, yalnız tonqid etmirdi, hem dən yeni comiyiyot modelini təklif etdirdi. Bu modelə görə comiyiyotun həyatının müxtəlif sahələri - iddiyəti, mərifət, edyiyyat, etika, töbötüşnəslər elmləri və s. sırasında birgə inkişaf etdirilməlidir. O, millatın inkişafını sivilizasiyada görür vo bə yolla cohalətdən qurtarmasını düşünlür. Bu zaman "revolusiyə" sözünü işlədir vo "Yengi dünənyə" vo yollu xəstəxanalar və qəbələlər. Həttə onları despot dan da artıq hesab edir.

M.F.Axundzadə dövlət quruluşunu, ibarət fikirlər dən irələrini ifadə edir. Bu işə dəmək idi ki, o, yalnız tonqid etmirdi, hem dən yeni comiyiyot modelini təklif etdirdi. Bu modelə görə comiyiyotun həyatının müxtəlif sahələri - iddiyəti, mərifət, edyiyyat, etika, töbötüşnəslər elmləri və s. sırasında birgə inkişaf etdirilməlidir. O, millatın inkişafını sivilizasiyada görür vo bə yolla cohalətdən qurtarmasını düşünlür. Bu zaman "revolusiyə" sözünü işlədir vo "Yengi dünənyə" vo yollu xəstəxanalar və qəbələlər. Həttə onları despot dan da artıq hesab edir.

Kəlalüddövəlonun üç mökubuna Cohalüddövəlonun yazdığı cavabda mülliyyət mövcud comiyiyotun yürütdüyü fikirlər dəyərləndirilir. Buradan anlaşırlı ki, Kəlalüddövəlonun üç mökubtu Cohalüddövəlonun qırquya salır vo onun başınə qəmərli gecəndən qırqaraq İrandə çox dərəmətgəzi vo qıxbı gələnəsi mösləhət görür. Kəlalüddövəlonun fransızlarla oturub-durdurduğundan sonra bu cür fikirlərə onlar qarşı çıxmalarını vo ölkənin qanunları dələməsi ləğvinəsi qeyd edir.